

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 304.3.

Коломієць Ю.Ю.

Національний університет «Одеська юридична академія»

ПОНЯТТЯ ІДЕОЛОГІЇ: ЇЇ СУТНІСТЬ, ЗМІСТ, ФОРМА

Статтю присвячено аналізу поняття ідеології, дослідженню її сутності, змісту, форми. На підставі аналізу наявних точок зору запропоноване авторське визначення ідеології. Зроблено висновок, що на різних рівнях людського буття ідеологія може мати свою форму. Встановлено, що ідеологія реалізується через певну ідеологічну діяльність. Обґрунтовано, що об'єктом і суб'єктом ідеологічного впливу є людина.

Ключові слова: ідеологія, ідеологічна діяльність, об'єкт ідеологічного впливу, суб'єкт ідеологічного впливу, свідомість, підсвідомість.

Постановка проблеми. Виникнення поняття «ідеологія» часто пов'язують з ім'ям відомого французького філософа й економіста А.Л.К. Дестют де Трасі, який в окремих своїх працях («Етюди про здатність розмірковувати», «Елементи ідеології» та ін.) позначав цим терміном вчення про ідеї. Згодом вчений пов'язував це поняття з наукою про людське мислення (виникнення та розвиток ідей, закони мислення тощо) [1, с. 123]. Дестют де Трасі проголосив ідеологію як «науку про ідеї», але їй так і не судилося стати наукою. І хоча вченими виявлено й обґрунтовано критерії науковості ідеології, серед яких – об'єктивність, раціональність, есенціалістська спрямованість, системність і можливість практичної перевірки, синтезувати наявні визначення ідеології не вдалося.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує думка, що «ідеологія – це текст, який витканий з павутини різних концепцій і простежується крізь безліч різних історій. Можливо, важливіше зрозуміти, що є справді суттєвим всередині кожної з генеалогічних ліній. А що може бути відкинуто, ніж намагатися примусово з'єднати їх в якусь Велику Глобальну теорію» [2, с. 1]. Можна погодитися з О.Ю. Маліновою стосовно того, що словом «ідеологія» ми позначаємо поняття, яке по-різному інтерпретується в рамках тих чи інших концепцій і має безліч визначень, що не заважає йому здаватися впізнаним [3, с. 8]. Однак без

чіткого визначення поняття ідеології в наукових дослідженнях обійтися не можна, адже від нього залежить розуміння сутності та змісту ідеології, а також механізм її функціонування.

Всі предмети, процеси і явища природи та суспільства мають свою сутність, зміст та форму. Сутність – це головне, основне, визначальне в предметі, це істотна властивість, яка визначає його особливість. Зміст – це певним чином упорядкована сукупність елементів і процесів, що утворюють предмет чи явище. Форма є способом існування і вираження змісту в матеріальному світі. Надати визначення ідеології без встановлення її сутності, змісту та форми не є можливим.

У науковій літературі немає єдиної точки зору ні з приводу сутності та змісту ідеології, ні з приводу її форми. Наявні точки зору можна викласти у вигляді таблиці.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що сутність ідеології розуміється або як процес (коли йдеться про формування, об'єднання, втілення, узгодження тощо), або як результат (коли ідеологія сприймається як відповідь на запитання або ціннісна орієнтація). Можливо, сприйняття сутності ідеології залежить від того, яка ідеологія мається на увазі, та, що перебуває на стадії формування, або та, що вже давно сформувалася і стала пануючою.

Наявні точки зору з приводу сутності, змісту та форми ідеології			
Автори, які запропонували визначення ідеології	Сутність ідеології	Зміст ідеології	Форма ідеології
Л.В. Губерський [1, с. 132]	ціннісна орієнтація певних соціальних груп	ціннісні орієнтації	словесно-теоретична чи знаково-образна форма
О.І. Заздравнова [4, с. 41]	процес реалізації наявних знань з позицій певних соціально-групових інтересів	наявні знання	форма суспільної свідомості, а також внутрішні переконання людей і їх перспективні життєві установки
Р.Я. Кісь [5, с. 46]	прагнення до теоретичного виваженого й систематизованого відбиття інтересів певного соціального суб'єкта	інтереси певного соціального суб'єкта	елемент суспільної свідомості
В.М. Корабльова [6, с. 212]	пов'язування соціальної реальності в єдине консистентне ціле	матриця суспільства як віртуальної реальності	форма не визначена
В.С. Лісовий [7, с. 602]	об'єднання людей заради спільних дій	сукупність взаємопов'язаних, а то й ніяк не пов'язаних між собою ідей, символів та ритуалів	форма не визначена
К. Маркс, Ф. Енгельс [8, с. 12]	втілення ідей, думок, принципів	ідеалістична концепція	форма не визначена
І. Мигул [9, с. 48]	узгодження й гармонізація ідей, вірувань, емотивних елементів тощо	система ідей, вірувань, емотивних елементів тощо	форма не визначена
М.І. Михальченко [10, с. 167]	відбиття корінних інтересів тих чи інших соціальних груп	система прийнятих (визначених) цінностей	система форм суспільної свідомості, які водночас виступають як свідомо визначені форми національного, класового або групового духовного життя
Т. де Монбріаль [11, с. 383]	забезпечення еволюції форм організації влади, інститутів і формулювань завдань, що вимагають вирішення, сил, котрі ці завдання виконують	система образів, ідей, загально важливих уявлень, етичних принципів, а також колективних поривів, релігійних ритуалів, споріднених структур, технічних прийомів	форма не визначена
О.М. Ситник [12, с. 25]	маніпулювання й управління людьми шляхом дії на їхню свідомість	сукупність ідей, міфів, переказів, лозунгів, програмних документів, філософських концепцій	форма не визначена
Е.М. Сулима, М.А. Шепелєв [13, 14]	формування ідентичності певних соціальних спільнот	система поглядів, цінностей, спонукань	певна суспільна практика
В.О. Таран [14, с. 94]	формування цілісного об'єктивно-суб'єктивного уявлення про навколишнє середовище крізь призму власних докорінних інтересів і обґрунтування необхідності та здійснення активного впливу на дійсність з метою пристосування її до своїх потреб	система прийнятих у групі цінностей, побудована у вигляді логічно-систематизованих положень, які зображають раціонально-ірраціональне сприйняття членами цієї групи суттєвих сторін соціальної дійсності	конкретно-історична форма суспільної свідомості
Д. Шварцмантель [15, с. 48]	відповідь на запитання: як має бути побудоване суспільство, якою має бути роль держави і які форми відмінності й диференціації людей допустимі, або навпаки, недопустимі	широкий діапазон ідей	форма не визначена
О.О. Якуба [16, с. 19]	надання уявлення про суспільство крізь призму інтересів соціальних груп	система ідей, які виражають і захищають інтереси соціальних груп	форма не визначена

Постановка завдання. Метою статті є формулювання поняття ідеології з урахуванням її сутності, змісту та форми.

Виклад основного матеріалу дослідження. У радянській літературі ідеологія визначалася як система ідей і теорій, цінностей і норм, ідеалів і директив дії, що виражають інтереси, цілі і завдання певного суспільного класу, що сприяють закріпленню або усуненню наявних суспільних відносин. За своїм теоретичним змістом ідеологія вважалася сукупністю політичних, правових, моральних, філософських, естетичних і інших ідей, що відбивають, зрештою, економічні відносини суспільства з позиції певного суспільного класу [17, с. 9].

Зі зміцненням радянської влади визначення ідеології змінювалося, тому в 1988 році в радянському енциклопедичному словнику поняття ідеології давалося вже без класового забарвлення, не як процес, а кінцевий результат створення цілісної картини світу. Ідеологія розглядалася як система політичних, правових, моральних, релігійних, естетичних і філософських поглядів і ідей, в яких усвідомлюється та оцінюється ставлення людей до дійсності [18, с. 476].

Визначення ідеології, запропоноване радянськими вченими, отримало подальший розвиток у роботах сучасних учених. Як пише В.С. Малицький: «Ідеологія – це не просто ідеологічне вчення, а ціла ідеологічна структура суспільства, яку можна визначити як систему філософських, наукових, естетичних, етичних, правових, політичних, економічних, соціологічних знань і цінностей про Всесвіт, суспільство, людину, про місце і роль індивідів у Всесвіті, про сенс життя особистості в світі» [19, с. 12]. В.С. Малицьким ідеологія сприймається вже не як система поглядів та ідей, а як система знань та цінностей.

Це не єдина спроба наповнити новим змістом поняття ідеології з урахуванням попереднього історичного досвіду. Наприклад, Г.О. Дичковська виділяє два різні за змістом основні підходи: «Ідеологія – сукупність помилкових, часткових, емоційно-суб'єктивних уявлень, що руйнують нормальний розвиток соціуму»; «Ідеологія – об'єктивно існуюча система цінностей, оцінок,

вірувань, яка включає в себе мету діяльності та ідеал становлення суспільства» [20, с. 3]. У кандидатській дисертації Р.О. Троско ідеологія постає як система ідей, гіпотез, концепцій і теорій, що відображають і виражають інтереси прогресивних громадських груп [21, с. 18].

Радянська наука мала усталені філософські підстави і методологічні установки, тому її категоріальний апарат був добре відпрацьований і становив єдине ціле. Зміна соціальних ідеалів і цінностей, а також впровадження нових методологічних підходів порушили чіткість і узгодженість категоріального апарату науки. У результаті визначення одного і того ж поняття даються через різні терміни. Це ясно видно з наведених визначень ідеології. Тим часом такі поняття, як ідея та ідеал, цінності та оцінки, погляди, уявлення, установки та вірування, знання, гіпотези, концепції і теорії, мають різне смислове значення.

Побачити це можна на рівні філософської метафізики через основні логічні (взаємопов'язані) ланки процесу відповіді на питання, яке фахівці в сфері філософії права пропонують представити у вигляді схеми (рис. 1) [22].

Кожна людина незалежно від природного походження та соціального статусу розпочинає своє життя з таких *запитань*: хто я, яке моє місце в цьому світі? Потім виникає *проблема* вибору орієнтира, що визначає мету і сенс життя. Перш ніж зрозуміти своє місце в цьому світі, людині необхідно усвідомити і зрозуміти природу його виникнення. По суті, в світі існує дві *гіпотези*, що пояснюють його походження: 1) світ створений Богом; 2) світ є результатом довгої еволюції, заснованої на законах природного відбору Ч. Дарвіна. На підставі цих гіпотез виникають ідеалістична і матеріалістична *концепції* взаємин людини зі світом. Подальший розвиток і обґрунтування концепції призводить до формування *теорії*, яка має вихідну методологічну базу, первинний емпіричний базис, логіку, основний масив теоретичного знання. Виведені теоретичні знання можуть перетворитися на *парадигму* – «сукупність філософських, загальнотеоретичних основ науки; система понять і уявлень, які властиві певному періодові розвитку науки, культури, цивілізації» [23, с. 415].

Рис. 1.

Розвиваючись, наукова теорія стає частиною *науково-дослідної програми*. У рамках науково-дослідної програми теорія може об'єднуватися з іншими теоріями, пов'язаними з нею еволюційною підставою, спільністю основоположних ідей і принципів. Так виникають *ідеї*, в яких усвідомлюється й оцінюється ставлення людей до дійсності. Будучи уявним прообразом якої-небудь дії, предмета або явища, ідеї об'єднуються в певну систему, яку можна назвати *ідеологією*. Ідеї та ідеали, цінності і оцінки, погляди, уявлення, установки та вірування, знання, гіпотези, концепції та теорії є складовими елементами ідеологічного вчення.

Складові елементи ідеологічного вчення як процесу формування певної ідеології не можна ототожнювати зі складовими елементами змісту вже сформованої ідеології, які сприймаються як єдина загально визнана система ідей з різних галузей знань на різних рівнях людського буття. У науковій літературі виділяють такі рівні ідеології:

залежно від кількості суб'єктів ідеологічного впливу ідеологія може існувати: на рівні соціуму; на рівні соціальної групи; на рівні індивідів;

залежно від рівня духовного та професійного розвитку людини ідеологія може існувати: на рівні теоретичної свідомості; на рівні буденної свідомості.

На кожному рівні ідеологія має свою форму. Існує думка, що на рівні соціуму та соціальних груп ідеологія постає як широкий набір символічних форм (тобто не тільки ідей, але і образів, дій і навіть речей, – всього, що може бути наділено сенсом). На рівні індивідів – не тільки у вигляді більш-менш усвідомлених переконань, а й інтерпретаційних кодів, які засвоюються в процесі соціалізації і частіше за все не піддаються рефлексії [3, с. 27]. На рівні теоретичної свідомості ідеологія має, як правило, словесно-теоретичну форму і розрахована на раціональне мислення. На рівні буденної свідомості ідеологія має, як правило, знаково-образну форму і розрахована на переконання через органи почуттів, гормони та емоції.

Набір символічних форм ідеологічного впливу доволі широкий, однак правила лінійної логіки не дають нам змогу говорити про ідеологію як про широкий набір не тільки ідей, але і образів, дій, речей. Завдяки ідеї перераховані символи об'єднуються в систему і набувають сенсу, вони є матеріальною формою існування ідей і співвідносяться з ними як форма та зміст.

Наявність різних рівнів та форм ідеологій змушує погодитись з тими вченими, які вважають,

що ідеологія реалізується через ідеологічну діяльність, яка здійснюється, по-перше, як ідейно-теоретична діяльність (процес «виробництва» ідеології); по-друге, як поширення ідеологічних поглядів серед широких верств суспільства (процес ідеологічного впливу); по-третє, як засвоєння людьми внесених в їх свідомість ідей і поглядів (процес ідеологічного «споживання») [24, 23].

Як було зазначено в таблиці, серед форм ідеології часто називають суспільну свідомість. Визначення свідомості не є однозначним. З одного боку, свідомістю вважають здатність людини пізнавати навколишній світ та саму себе за допомогою мислення та розуму, в результаті чого формується інтелект особистості [25]. З іншого боку, свідомість є особливою формою психічної діяльності, орієнтованою на відображення й перетворення дійсності [26, с. 30]. За будь-якого підходу ідеологія нерозривно пов'язана зі свідомістю, однак свідомість людини скоріше за все є об'єктом ідеологічного впливу, ніж формою ідеології.

Функціонування людського організму залежить від психіки людини, яка складається з несвідомого, підсвідомого, свідомого і надсвідомого рівнів. Фахівці в сфері загальної психології пропонують такі визначення рівнів психіки:

– несвідомість – це сукупність психічних явищ, актів і станів, які виявляються на глибокому рівні функціонування психіки й цілком позбавляють індивіда можливості впливу, оцінки, контролю і звіту в їх впливі на поведінку, вчинки, діяльність;

– підсвідомість – це уявлення, бажання, потяги, почуття, стани, психічні явища та акти, які колись упродовж життя «вийшли» зі свідомості, виявляються у відповідних ситуаціях ніби автоматично, без чіткого і зрозумілого усвідомлення, але за певних умов їх можна повернути назад і усвідомити;

– свідомість – це найвища форма розвитку психіки, притаманна тільки людині, що виявляється в складних формах відображення світу, опосередкована суспільно-історичною діяльністю людей;

– надсвідомість утримує психічні явища, акти й стани, які виникли внаслідок взаємодії зі Всесвітом, а також психічні механізми такої взаємодії [26, с. 30].

Очевидно, що жодна ідеологія не може впливати на погодні умови, біологічні процеси та парапсихологічні явища, від яких залежать несвідомі та надсвідомі вчинки людини, тому об'єктом впливу ідеології може бути лише свідомість та

підсвідомість. На рівні дисертаційних досліджень деякі вчені пропонують такі визначення об'єкта та суб'єкта ідеології:

«Об'єктом ідеології є суспільні відносини, на які та чи інша ідеологія вчиняє вплив, застосовуючи власні методи.

Суб'єкт ідеології – це певна конкретно-історична соціальна група, життєві смисли якої набувають ідеологічного змісту, яка має складну внутрішню будову, основні елементи якої: ідейно-генеруючий та ідеолого-формуючий, що уособлюють духовно-культурний потенціал і соціальну силу та інтелектуальний рівень цієї групи – знаходяться у процесі розвитку і потребують певного рівня зрілості та відповідності одна одній, яка не тільки генерує ідеї, ідеали та інші елементи ідеології, формує основні ідеологічні принципи чи створює цілісну теорію, але і на основі притаманної їй соціально-вольової властивості включається до активної духовно-практичної діяльності» [27, с. 18].

Погоджуючись у цілому з визначенням суб'єкта ідеології, не можна погодитись з визначенням її об'єкта. І суб'єктом, і об'єктом ідеології є людина. Від імені соціальної групи завжди діє конкретна особа, наділена певними повно-

важеннями, які мають виконуватися незалежно від особистих інтересів особи. Тому формами дії соціальних груп є державні та соціальні інститути з відповідними керівниками. Об'єктом ідеологічного впливу завжди є людина, саме вона має потребу в уявленнях про навколишній світ. Впливаючи на свідомість та підсвідомість людини, ідеологи змінюють суспільні відносини. Ідеологія являє собою не просто сукупність ідей про цінності світобудови, це ще ідеї про механізм впливу світоглядних ідей на суспільну та індивідуальну свідомість та підсвідомість через символічні (словесно-теоретичні та знаково-образні) форми за допомогою державних та соціальних інститутів.

Висновки. На підставі викладених аргументів можна запропонувати таке визначення ідеології. *Ідеологія – це система філософських, наукових, естетичних, етичних, правових, політичних, економічних, соціологічних ідей про Всесвіт, суспільство, людину, про місце і роль індивідів у Всесвіті, про сенс життя особистості в світі, а також про механізм впливу світоглядних ідей на суспільну та індивідуальну свідомість та підсвідомість через символічні (словесно-теоретичні та знаково-образні) форми за допомогою державних та соціальних інститутів.*

Список літератури:

1. Губерський Л.В. Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз / Л.В. Губерський, В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко. М. К.: Знання України, 2002. 580 с.
2. Eagleton T. Ideology. An introduction. London–New York: Verso, 1991. P. 1.
3. Малинова О.Ю. Концепт идеологии в современных политических исследованиях. Политическая наука. Политическая идеология в современном мире: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч. информ. исслед. Отд. полит науки, Рос. ассоц. полит. науки; Ред. и сост. вып. Малинова О.Ю. М., 2003. с.
4. Заздравнова О.І. Ідеологія в еволюційному соціумі. Харків, 1999. 208 с.
5. Кісь Р. Аспекти національної ідеї. Українська національна ідея. Наук. зб. – бюлетень Всеукраїнського наукового та професійного Товариства ім. М. Міхновського. № 4. К.: Українська видавнича спілка, 1998. 84 с.
6. Корабльова В.М. Соціальні смисли ідеології: монографія. К.: ВАДЕКС, 2014. 350 с.
7. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? Націоналізм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2000. 872 с.
8. Маркс К. Сочинения: в 39 томах / Маркс К., Энгельс Ф. Том 3. М.: Издательство политической литературы, 1955. 650 с.
9. Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. К.: Фонд «Українська перспектива», 1997. 52 с.
10. Михальченко М.І. Ідеологія. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник. Київ-Харків: ВМП «Рубікон», 1997. 400 с.
11. Монбриаль Т. де. Действие и система мира. М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. 488 с.
12. Ситник О.М. Становлення ідеології: український аспект: монографія. Донецьк: Вид-во «Вербер» (Донецька філія), 2009. 244 с.
13. Сулима Е.Н. Идеологические парадигмы современности: моногр. / Е.Н. Сулима, М.А. Шепелев. Днепропетровск: Изд-во ДНУ имени Олеса Гончара, 2012. 712 с.
14. Таран В.О. Ідеологія перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні): монографія. Запоріжжя: ЗЮІ МВС України, 2000. 316 с.

15. Шварцмантель Д. Идеология и политика / Пер. с англ. Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. 312 с.
16. Якуба Е.А. Социология. Харьков: Константа, 1996. 192 с.
17. Яковлев М.В. Идеология (Противоположность марксистско-ленинской и буржуазных концепций). М.: Мысль, 1979. с.
18. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1988. с.
19. Малицкий В.С. Идеология: сущность, структура, исторические типы: автореф. дис. ... докт. філософ. наук: 09.00.11. Ростовский государственный университет. Ростов-на-Дону, 2006. с.
20. Дичковська Г. Інтегративна ідеологія: конфронтаційні лінії та смислові тотожності між Сходом і Заходом України. Визвольний шлях. 2007. № 8. с.
21. Троско Р.А. Содержание, структура и функции научной идеологии: особенности анализа в современной социальной философии: автореф. дис. ... канд. философ. наук: спец. 09.00.11. Алтайский государственный университет. Барнаул, 2006. с.
22. Бондаренко В.Н. О взаимодействии философской метафизики и права (статья первая). Евразийский юридический журнал. 2015. № 1 (80). URL: <http://naukarus.com/o-vzaimodeystvii-filosofskoy-metafiziki-i-prava-statya-tretya> (дата звернення: 21.05.2018).
23. Библик С.П., Сютя Г.М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання. Харків: Фоліо, 2006. 623 с.
24. Власова Ю.Б. Взаимодействие права и идеологии в современных условиях (на материалах Российской Федерации): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Академия управления МВД России. М., 2005. 191 с.
25. Свідомість. Матеріал із Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Свідомість>.
26. Сергєєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В. Загальна психологія. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
27. Калітинський В.М. Сучасні різновиди правових ідеологій: філософсько-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Хмельницький університет управління та права. Львів, 2016. 212 с.

ПОНЯТИЕ ИДЕОЛОГИИ: ЕЕ СУЩНОСТЬ, СОДЕРЖАНИЕ, ФОРМА

Статья посвящена анализу понятия идеологии, исследованию ее сущности, содержания, формы. На основании анализа существующих точек зрения предложено авторское определение идеологии. Сделан вывод, что на разных уровнях человеческого бытия идеология может иметь свою форму. Установлено, что идеология реализуется через определенную идеологическую деятельность. Обосновано, что объектом и субъектом идеологического воздействия является человек.

Ключевые слова: идеология, идеологическая деятельность, объект идеологического воздействия, субъект идеологического воздействия, сознание, подсознание.

THE CONCEPT OF IDEOLOGY: ITS ESSENCE, CONTENT, FORM

The article is devoted to the analysis of the concept of ideology, the study of its essence, content, form. Based on the analysis of existing points of view, an author's definition of ideology is proposed. The conclusion is drawn that at different levels of human life ideology can have its own form. It is ascertained that ideology is realized through a certain ideological activity. It is substantiated that the object and subject of ideological influence is a person.

Key words: ideology, ideological activity, object of ideological influence, subject of ideological influence, consciousness, subconscious.